

רות למדן

ביקורת על ספרו של אברהם דוד: למען ירושלם לא אשקוט: אסופת איגרות ירושלמיות מראשית תקופת השלטון העותמאני (ירושלים: מוסד ביאליק, תשפ"ג)

למפעל כינוס מאמרי של ההיסטוריון וחוקר הגניזה אברהם דוד נוסף לאחרונה קובץ איגרות ירושלמיות המקיפות תקופה של כמאה שנה: מראשית הכיבוש העותמאני של ארץ ישראל (דצמבר 1516) ועד הפגיעה האנושה בקהילה היהודית בירושלים בתקופת שלטונו השנייה של המושל האכזר מחמד אבן פרוח' (1625–1626).

דוד הוא מחלוצי חקר הגניזה המאוחרת ואחד הפוריים שבהם. מחקריו מתמקדים בתקופה המכונה התקופה המודרנית המוקדמת (early modern), בעיקר בין המאות החמש-עשרה עד לאמצע השמונה-עשרה. זו התקופה שבה, מבחינת ההיסטוריה היהודית, השתנתה המפה הדמוגרפית והגאוגרפית של עם ישראל לאחר גירוש ספרד (1492) ואירועים היסטוריים ופוליטיים נוספים. ההיסטוריון יוסף סמברי ממצרים תיאר בספרו 'דברי יוסף' את נדודי המגורשים בתחומי האימפריה העותמאנית בחסותו של שולטן בייאזיד השני (1481–1512) ואת התיישבותם בארבעה מרכזים: "ויתפרדו איש מעל אחיו, אל אשר יהיה שמה הרוח ללכת ילכו [...] [ויבואו] לארבע הפאות: בקונשטנטינא ושאלוניקי ומצרים וארץ הצבי – ערי מלכותו".¹

אך לא רק מפת ההתיישבות הגאוגרפית של עם ישראל השתנתה, אלא גם המפה התרבותית, ההלכתית והחברתית. דוד חקר את מציאות החיים המשתנה בשנים שלאחר הגירוש, ואת תהליך הספרדיזציה שהחל לאחר הגיעם של יוצאי ספרד ופורטוגל אל ארץ ישראל ומצרים, שזה לא מכבר כבשו העותמאנים. ירושלים, צפת וקהיר משכו אליהן חכמים רבים, בין לישיבת קבע ובין לתקופת פעילות זמנית, ובהם אישים בעלי שם ופוסקים חשובים שפעלו בין מצרים לארץ ישראל.² קשרי משפחה ומסחר קישרו בין שני המרכזים החשובים. גם שפת הגניזה השתנתה מערבית-יהודית לעברית, ובמידה מסוימת לדינו. רוב החומר בגניזה המאוחרת נכתב בעברית. עברית יפה, מובנת, היא עתה השפה המקשרת בין צמתים מסחריים, מרכזי הלכה ובני משפחה המרוחקים זה מזה בשל נסיבות החיים.

1 סמברי תשנ"ד, עמ' 253.

2 ר' דוד אבן אבי זמרא (הרדב"ז), ר' יעקב קאשטרו, ר' מאיר גאויזון, רק בצלאל אשכנזי, ר' מרדכי הלוי ובנו ר' אברהם הלוי – הם רק מקצת מן השמות הידועים והפעילים במצרים ובארץ ישראל.

אברהם דוד לא משך ידו מהיצירה הרוחנית, אך ייחודו בתשומת הלב הרבה שהקדיש לקשרי המשפחה ולחיי החברה והכלכלה. בעשרות המקורות החדשים שפרסם הוא עשה היכרות עם הכותבים והמכותבים, ופרסם אוצר שלם של ידיעות על אישים וקשרים אישיים, על יחסים בין קהלים ובין רבנים ותלמידי חכמים, על חיי המשפחה, החברה והמסחר בתקופה שלאחר גירוש ספרד.³ בקובץ שלפנינו שבע עשרה איגרות ירושלמיות. כולן – פרט לאחת – כבר פרסמו בנפרד קודם לכן חוקרים ובראשם אברהם דוד עצמו (11). שבע איגרות נשלחו לאיטליה, שבע למצרים (=קהיר), אחת לאלכסנדריה, אחת לקרקוב ואחת לראשי קהילה לא מזוהה. כינוסן וההדרתן המחודשת בכריכה אחת מאפשרים לעקוב בדרך מסודרת אחר ההתפתחויות בחיי הקהילה, מוסדותיה ואישיה ואחר המצב הפוליטי והכלכלי בעת התקופה.

אסקור בקצרה את הנושאים המרכזיים העולים מן האיגרות.

כאמור, שבע איגרות נשלחו לאיטליה. שתיים מהן נועדו לגביר אברהם מפירושא (Perugia), שגילה התעניינות רבה בנעשה בארץ ישראל ובירושלים בפרט. באיגרת [א] משנת ר"פ (1520), ששלח המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי, יש ידיעות מפורטות על מצב היישוב, על חכמים בולטים ומצבם הכלכלי הקשה ועל חזיונות ואותות גאולה. הכותב מספר על עצמו כי "כי קדמוני ימי עוני והוצרכתי למכור ה[מ]רבית שבספרי במצור ובמצוק אשר הציק לי הזמן".⁴ את האיגרת השנייה [ג] שלח ר' ישראל אשכנזי שנתיים לאחר מכן, אף היא מפורטת מאוד ובה משיב הכותב אחת לאחת על שאלותיו של המכותב. מתוארים בה פרטי פרטים על אורחות החיים בעיר, על המלבושים, על המאכלים המצויים, על יחסים בין-עדתיים ועל סוגי פרנסות של יהודים. הכותב מדווח על מצב הישיבות ותלמידיהן, על סדרי הלימוד ושמות אישים בקהילה וכן על חזיונות גאולה עדכניים. לשאלת מערכת היחסים עם השלטונות ועם המוסלמים בעיר הכותב סבור כי "יש צדין לכאן ולכאן".⁵ ידיעה אקטואלית לימינו נוגעת לעילת הסבירות: ר' ישראל אשכנזי מוסר כי בירושלים נהגו לפסוק לרוב על פי הסברה: "ואין דנין בערכאות כלל אלא מושיבין הדיין ודן להם [...]" על הרוב אינו פותח ספר, ודן ע"פ [על פי] הסברה או עושה פשרה, ואין מהרהרין אחריו לומ' [ר] מאי זה טופס דנתוני".⁶ נוסף על כך נמסר על בואו של יהודי כהה עור, שבוי שנפדה באלכסנדריה, ועימו ידיעות על שבטים יהודים לוחמים באפריקה.

3 קבצים ממאמרי: דוד תשע"ג; דוד, תשע"ו.

4 עמ' 72 (בציטוט, בעמ' 65, הושמטה בטעות המילה 'למכור').

5 עמ' 119.

6 עמ' 108. על מינוי הדיינים בירושלים ראו במבוא, עמ' 39-40. על אף שהקפידו הקפדה יתרה שלא לפנות לערכאות של גוים ואף תיקנו תקנות האוסרות זאת, הרי, כפי שדוד מציין בקצרה (עמ' 19), מסמכי בית הדין השרעי בירושלים ומקורות אחרים מעידים שעל אף האיסורים הרבו בני הקהילה הירושלמית (ואף במקומות אחרים) לפנות בעניינים מגוונים לערכאות המוסלמיות, שבידיהם סמכויות ענישה של ממש. בייחוד ראוי לציין הזדקקותן של נשים לבית המשפט המקומי בענייני אישות וירושה, שכן הדין המוסלמי מיטיב עם נשים בנושאים אלה. ראו: מירון תשס"א, עמ' 23-22, ועוד במפורז; וכן Lamdan 2014.

איגרת מפורטת נוספת [ב] נשלחה בשנת רפ"א (1521) לויניציאה, לבנקאי האמיד אשר משולם, תורם חשוב ונערץ לעניי הקהילה, לבית הכנסת ולשתי הישיבות שפעלו בעיר באותה עת. הלה נמצא בהתכתבות סדירה עם חכמים בירושלים. השולחים, קבוצת בני ישיבות ובראשם ר' אברהם הלוי ור' יוסף קולון, נכדו של המהרי"ק (ר' יוסף קולון, נפטר בשנת 1480), מפרטים בדבר סדרי הלימוד בישיבותיהם, אך בעיקר משבחים את תמיכתו הנדיבה של הנגיד האחרון ליהודי מצרים, ר' יצחק שולאל, לתלמידי חכמים. למגינת ליבם, מאז שירד הנגיד מנכסיו הדרדר מצבם, ועל אף שהם מוקירים את תרומתו של הגביר האיטלקי לישיבות ולעניי העיר, הם מפצירים בו שיפעל לגיוס כספים ממקורות אחרים. במקום עיקרי באיגרת מתוארים אותות שנראו בירושלים, ופעולותיהם של הכותבים לזירוז מועד הגאולה.⁷

שלוש איגרות אחרות נשלחו לאיטליה לקראת סוף המאה הששעשרה. ר' שמשון בן [יב] מתאר בשנת שמ"ד (1584) את מצבה המיידית של צפת ונטישתה לעומת המצב הכלכלי הטוב יחסית בירושלים. ר' בצלאל אשכנזי [יג], על סף יציאתו ממצרים לירושלים,⁸ מזכיר בשנת שמ"ז (1587) פעולות שנעשו בירושלים כדי למנוע הפקעת בית הכנסת המיוחס לרמב"ן מידי הקהילה ומציין "וכל זה נעשה בממון רב, וצריך כל העולם שיאזרו חיל [...] לקומם את בית אלקינו".⁹ לעומת זאת מוסר הכותב ידיעות משמחות על לימוד התורה בעיר, ועל יותר ממאה [!] תינוקות בתלמוד תורה – ידיעה המלמדת אולי על גידול באוכלוסייה היהודית בעיר ועל בואם של משפחות ועולים צעירים יותר. איגרת [יד] היא איגרת שד"רות – שליחות כללית לראשי קהילות מנטובה (סוף מאה ששעשרה או ראשית מאה שבעעשרה) ומזכירה לנדיבים לשלוח תמיכתם לעניי ירושלים.

לאחר מכן נשלחה איגרת [יז] לקהילה לא מזוהה באיטליה בשנת שפ"ה (1625) והיא היחידה שלא פורסמה עד כה. הכותב ואשתו הגיעו לירושלים בתקופה קשה, סמוך להתמנותו של המושל העריץ 'ן פרוח' (בתחילת 1625),¹⁰ ועל אף ששוגרה כמעט שנה לאחר מכן – אין לכך זכר פרט לציון הידיעה שהדרך לצפת "משובשת בגייסות". הכותב, שמצבו הבריאותי אינו כפי טוב, מיידע את נמענו בדבר שתי דרשות שהתבקש לקבל עליהן חוות דעת מחכם ירושלמי, וככל הנראה הוא עצמו היה דרשן. נוסף על כך יש באיגרת דרישות שלום אישיות רבות, וגם שמץ רכילות.

לקהיר נשלחו כאמור שבע איגרות ואחת לאלכסנדריה. אליעזר זוסמן צאריט מתאר באיגרת לבנו [ד] את רעידת האדמה הקשה והרעשים הנמשכים שפקדו את ארץ ישראל בשנת 1546. בירושלים נהרגו

7 בעמ' 88 קרא המהדיר "ומי יתן כל עם ה' שכלים". נויבאוואר (1868) שפרסם ראשון את כתב היד (עמ' 406-408), כתב: "שכלם (?)", ואילו יערי (תשל"ז) לא השלים את המשפט וכתב: וכו'. ואולי כפי שהציע יערי בהערות שוליים יש להשלים "נביאים", על פי במדבר יא, כט: "ומי יתן כל עם ה' נביאים".

8 כדבריו "חד כרעא אארעא וחד כרעה אמברא" ("רגל אחת על הקרקע ורגל אחת בחוץ" – על פי העניין).

9 כידוע, נסיונות אלה לא צלחו, ובית הכנסת הופקע סופית בשנת 1588.

10 ראו עליו: מנאע תשל"ח; מנאע תשל"ט; רוזן תשמ"א.

כעשרה גויים ויהודי אחד, ובשכם כשלוש מאות גויים ורק שלושה או ארבעה יהודים, ומסקנתו: "והראה שהכל בידו כחומר ביד היוצר".

עניינים כספיים אישיים ובקשות עזרה פרטיות נדונים באיגרות [ו], [ח], [יא], וכן באיגרותיהן של שתי נשים לאחיהן: ג'מילה אלמנת ר' יהודה חלאווה הפונה אל שני אחיה היושבים בקהיר [ט] ואסתר אלמנת ר' משה קאשטרו [ה] הפונה לאחיה יעקב טולידאנו היושב באלכסנדריה. איגרת [ח] יוצאת דופן היות שהיא למעשה טופס איגרת שד"רות שכתב לעצמו שמואל הכהן, תלמיד ישיבה שתורתו אומנותו, אשר חלה ושקע בחובות. הכותב מתאר את מצבו הנואש "כי אל אלהים יודיע [כך!] ישראל הוא ידע כי אין בכל חברי ישיבת ירושלים עני ודחוק מצד חובותיו יותר ממני". ביתו ריקן, אשתו וילדיו קופאים בקרה, והוא הגיע למצרים ומתחנן לעזרת גבירים נדיבים.¹¹ איגרות שד"רות פרטיות נדירות למדי. אציין רק שבספרו המקיף של אברהם יערי "שלוחי ארץ ישראל", המכיל כ-900 עמודים, הוקדשו שני עמודים בלבד לתופעה של שליחים לעצמם.¹²

באיגרת [ז] שנשלחה באמצע המאה הששעשרה מבין משפחת סאגיש לר' יוסף קורקוס נמסרים פרטים על חלוקת כספי ההספקה – התרומות – בירושלים, על עול המיסים הכבד, וכן ידיעות קטועות (בשל פגיונות בכתב היד) על התרחשויות רבות בעיר. ובאיגרת [י] משנת ש"כ (1560), ששלח אברהם שלאל, בנו של הנגיד האחרון ליהודי מצרים ר' יצחק שלאל, לגביר במצרים,¹³ נדונים ענייני הסיוע הכספי שנדרו יהודי מצרים למען הקהילה הירושלמית, הסדרים כספיים, ודרישות שלום אישיות רבות. מכתב קצר [יא] נשלח משלמה בירושלים אל אותו אברהם שלאל, ששהה פרק זמן בקהיר, ובו ענייני מיסים והסדרי תשלומים אישיים.

באיגרת מראשית המאה הששעשרה לראשי קהילה לא מזוהה [טז], שחתמו עליה חמישה מחכמי ירושלים, מעידים הכותבים כי על אף השמועות הם ממשיכים להתפלל בעד שלוותם וטובתם של אנשי אותה קהילה, והם מצפים שאלה ימשיכו לשלוח להם "מפרי הארץ, להשיב נפשות הדלים מן השקדים ומן הרמונים".

איגרת חשובה [טז], ארוכה ומפורטת, שלח ר' ישעיהו הורוויץ, בעל השל"ה,¹⁴ לר' שמואל פייביש המתגורר בקרקוב. ר' ישעיהו הורוויץ עלה לארץ ישראל בחודש חשוון שפ"ב (1621), והאיגרת שוגרה כנראה סמוך להשתקעותו בירושלים, עוד טרם עלייתו של הצורר מחמד נ' פרוח'. לאיגרת

11 תיאור מצבם העגום של עניים מרודים ראו אצל בן-נאה תשס"ג, בפרט עמ' 199-202. על התמודדות מעשית של עניים עם מצבם ראו שם עמ' 226-229.

12 יערי תשל"ז, עמ' 76-77. על שליחים לעצמם ואיגרות שד"רות פרטיות ראו: למדן 2024.

13 בטעות נכתב (עמ' 159) כי שמו של הגביר המכותב הוא שמחה, אך שמחה היא אשת הגביר, אחותו של הכותב (עמ' 165).

14 מכונה כך על שם ספרו "שני לוחות הברית". ראו עליו בקצרה במבוא לאיגרתו, ושם בעמ' 189 צריך לתקן את שנת מותו לש"ץ (1630) ולא ר"ץ כפי שנדפס בטעות.

הקדיש דוד מבוא מקיף, ואציין רק כמה מן הנושאים החשובים שהכותב עומד עליהם. בתשובה למכותבו, הוא פותח בדיון על תורת האר"י ותפוצתה בעולם, ומזהיר מפני "האנשים שהביאו קונטרסים לח"ל [לחוץ לארץ] כחשו וגנבו ומעלו בחרם". על אף החרם שהטילו חכמי ארץ ישראל על הפצת כתבי האר"י בעולם, היו שהבריחו מכתביו, זייפו ופירשו לא כשורה, ויש להתרחק מהם. בתשובה לשאלה אחרת מובא הסבר בדבר מיקומו המדויק של בית המקדש ושטחו המקודש, שכן יש החוששים להתגורר בעיר מחמת חילול המקום. הרב ישעיהו הורוויץ קובע: "מעולם לא היה ספק במקום בית המקדש, כמו שאין ספק שהיה ב"ה [בית המקדש] ושיהיה ב"ה", ועל כן "אין ספק ולא ספק ספיקא אפילו אלף אלפים מהספיקות", ואין להימנע מלדור בירושלים. לפיכך "הבא להתקדש בדירת ירושלים אשריו ואשרו". בהמשך הכותב מספר על שקיעתה של צפת וחורבן הקהילה שם, לעומת המצב בירושלים העולה כפורחת: "ומדי יום ביום העיר נוספת בבניינים גדולים והיא רבתי עם [...] אנחנו רואים קיבוץ גלויות דבר יום ביומו [...] ובתוכם הרבה חכמים גדולים ומופלגים [...] גם ק"ק [קהל קדוש] אשכנזים יצ"ו [ישמרם צורם וגואלם] התחילו להתרבות [...]". הכותב מביע צער על שמועות בדבר עלילות שקר המופצות על קהילות בגולה, וסבור שאפשר לתלות אירועים קשים שנפלו על יהודי אשכנז, ועל עירו של המכותב בפרט, בסיבה שאין הם נוהגים להפריד בין החתן והכלה טרם נישואיהם: "בעון הנעשה מהחתנים [כצ"ל] במדינתכ[ם], דהיינו מה שעושים קודם החופה ומה שעושין אחר החופה". בהמשך בעל השל"ה ממליץ לתקן תקנה האוסרת לייחד החתן עם הכלה עד מוצאי שבת, ורק אז לקיים בעילת מצווה, ומביע תמיכה בפוסקים האוסרים לבעול בשבת. בסיום איגרתו מוסר הכותב פרטים על יוקר המחיה וההוצאות הכספיות הנדרשות לקיום משפחה בירושלים והמלצות רבות למתעתדים לעלות לארץ ישראל.

בדרך כלל אפשר לומר שבקבוצת האיגרות 'האיטלקיות' המכתבים מפורטים יותר, ואומנם כמה מהם נשלחו בתשובה לשאלותיהם המסוימות של אישים שתמרו והתעניינו בנעשה בארץ ישראל ובייחוד בירושלים. דיונים בחזיונות ובאותות גאולה אפיינו את האיגרות המוקדמות, ובכולן יש ידיעות חשובות על מצבו הכלכלי של היישוב בירושלים, מנהגים וסדרי הלימוד בשיבות, סוגי מאכלים ופרנסות, אישים בולטים ועוד.

האיגרות שנשלחו למצרים מפרטות פחות בכל הנוגע לאורחות החיים בעיר. התרחשויות יוצאות דופן כגון רעידת האדמה הקשה בשנת 1546 אומנם זכו לאזכור, אך יש לשער כי המכותבים בקהיר ובאלכסנדריה היו מודעים היטב לסדרי החיים בקהילת ירושלים וכמה מהם בוודאי שהו שם פרק זמן. חמש איגרות נשלחו לקרובי משפחה, ועיקרן עניינים אישיים וידיעות משפחתיות, ובהן שתי איגרות של נשים הפונות לאחיהן ומתייעצות אתם בענייניהן הכספיים.

קהילת ירושלים מעולם לא הייתה שרויה ברווחה. עברו עליה תקופות רעות יותר ורעות פחות, אך רוב התושבים היהודים, רובם עולים חדשים, חיו תמיד בצמצום ובצניעות רבה. על כן אין להתפלא שברוב האיגרות יש אזכור של עול המיסים ומצב העוני בעיר, הן של תלמידי ישיבות ככלל הן של אנשים פרטיים, ומתבקשת – אם ברמז ואם במפורש – תמיכה כלכלית.

לאסופת האיגרות הקדים אברהם דוד מבוא כללי על ירושלים בתקופה הנדונה, ולכל אחת ואחת מהן צורף מבוא ובו פרטים על אישים ואירועים הנזכרים בה. האיגרות שופעות מידע על מנהגים, שיטות לימוד ותפילה, מאכלים ומלאכות, שמות אישים ומלמדים פעילים ועוד. ריכוזן בכרך אחד, בסדר שבו בחר המהדיר להציגן, מאפשר לעקוב אחר חייהם של יהודי ירושלים כמאה שנים, שראשיתן בהתאוששות ופריחה וסופן בשקיעה ונטישה עקב גזרותיו ומעשי העושה של מחמד אבן פרוח'. ספיחי המשבר הוסיפו להעיק על הקהילה עוד עשרות שנים לאחר סילוקו של המושל האכזר.

ביבליוגרפיה

- בן-נאה תשס"ג ירון בן-נאה, "עוני והתמודדות עמו בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית", ספונות סח, ח, כג (תשס"ג), עמ' 195–238.
- דוד תשע"ג אברהם דוד, על במותי ארץ הצבי: מקורות ומחקרים בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בשלהי ימי הביניים (ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשע"ג).
- דוד תשע"ו אברהם דוד, חברה יהודית יס'תכונת בשלהי ימי הביניים לאור גניזת קהיר (ירושלים וניו יורק: בית המדרש לרבנים באמריקה, תשע"ו).
- יערי תשל"ז אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ז).
- למדן 2014 Ruth Lamdan, "Jewish Encounters in Muslim Courts: The Ottoman Empire, Sixteenth to Seventeenth Centuries", in Christine Hayes and Amos Israel-Vleeschhouwer (eds.), *Jewish Law and its Interaction with Other Legal Systems* (Liverpool: Deborah Charles Publications, 2014), pp. 105–119.
- למדן 2024 Ruth Lamdan, "Messengers to Themselves: Private Letters from Jerusalem", *Early Modern Workshop* (2024), <https://earlymodernworkshop.judaicadhpenn.org/resources/2024/messengers-to-themselves.html>
- מירון תשס"א יעקב מירון, הדין המוסלמי בראייה השוואתית (ירושלים: מאגנס, תשס"א).
- מנאע תשל"ח עאדל מנאע, משפחת פרוח': שלטונה ופועלה, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך (ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח).
- מנאע תשל"ט עאדל מנאע, "מושלי ירושלים מבית פרוח' ויחסיהם עם הבדווים", בתוך אמנון כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשל"ט), עמ' 196–232.
- נויבאואר 1868 אברהם נויבאואר, 'גרורי אוקספורד', הלבנון ה, כו (1 ביולי 1868), עמ' 406–408.
- סמברי תשנ"ד יוסף סמברי, ספר דברי יוסף, מהדורת ש' שטובר (ירושלים: מכון בן-צבי, תשנ"ד).
- רוזן תשמ"א מינה רוזן (מהדירה), חרבות ירושלים: מגיד מקצת הצרות אשר עברו על ירושלים עיר הקודש בימי שלטון מחמד אבן פרוח' (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשמ"א).